

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

NAXÇIVANIN MÜSƏLMAN EPİQRAFİKASI ABİDƏLƏRİNİN TƏRTİBATINDA İSTİFADƏ OLUNAN BƏZİ QURAN AYƏLƏRİ VƏ DİNİ MƏTNLƏR

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində zamanəmizədək gəlib çatan müsəlman epiqrafikası abidələrinin tərtibatında istifadə olunan bəzi Quran ayələri və dini xarakterli kəlamlardan bəhs olunur. Qeyd edilir ki, insana güclü psixoloji təsir edən dini mətnlər abidələrin dekorativ bəzəyini zənginləşdirməklə bərabər dövrün ideologiyasının Azərbaycan hökmdarlarının dini siyasətinin, İslam dininin insanların həyatında rolunun və s. məsələlərin öyrənilməsində mühüm rol oynayurlar. Həmçinin bu mətnlər üzərində yazıldığı abidələrin dağıdılmasının qarşısını alırdı.

Açar sözlər: Naxçıvan, epiqrafik abidə, kitabə, surə, ayə, dini mətnlər.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində zamanəmizədək çoxlu sayda müsəlman epiqrafikası abidəsi gəlib çatmışdır. Müsəlman Şərqi ölkələrinin ərazisində olan kitabələrin əksəriyyətində olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də orta əsrlər zamanı yaradılan bu abidələrin də tərtibatında müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin ayələrindən və dini xarakterli kəlamlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi müqəddəs Qurani-Kərim müsəlmanların əsas dini kitabıdır. Ona görə də müsəlmanlar Qurani-Kərimin hökmlərinə və tələblərinə sözsüz əməl edir, elmi və bədii əsərlərin yazılmasında, hətta müxtəlif məzmunlu kitabələrin tərtibatında onun surə və ayələrindən, Allaha aid kəlamlardan, dini xarakterli sözlərdən istifadə edirdilər. Çünki orta əsr memarlıq nümunələri və qəbirüstü xatirə abidələri üzərində həkk edilən, Allahın vahidliyini təbliğ edən, insanlara yüksək dini-əxlaqi keyfiyyətlər aşılamanı təmin edən, Allahın vahidliyini təbliğ edən, insanlara yüksək dini-əxlaqi keyfiyyətlər aşılamanı təmin edən, insanlara böyük estetik zövq bəxş edir, güclü psixoloji təsir göstərirdi. Beləliklə, onlar insanlara vahid Allahın adı ilə insanpərvərlik, xeyirxahlıq, rəhmət, ədalət, bir-birinə hörmət və inam hissələri aşılır (14, s. 4).

Həmçinin bu kitabələr ölkəmizdə İslam dininin yayılmasının, Azərbaycanın orta əsr hökmdarlarının, xüsusilə Səfəvi şahlarının din sahəsində həyata keçirdiyi siyasətin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Kitabələrin bu barədə təqdim etdiyi məlumatlar əsasında islam ideyalarının daşıyıcıları olan real qüvvələri, həmin ideyaların yayılması metodlarını, bu prosesin xronoloji çərçivəsini, feodal istismarının şiddətlənməsini, xalq kütlələrinin həmin istismara qarşı mübarizəsində islamın rolunu və s. məsələləri obyektiv və hərtərəfli tədqiq etmək mümkün olur (16, s. 9).

Kitabələrdə həkk olunan, insanlara Allaha inam, onun mərhəmətinə ümid etməyi, axirət dünyasına, cənnət və cəhənnəmə inam aşılamanı təmin edən Quran ayələri və dini xarakterli kəlamlardan islam ideyalarının təbliği üçün istifadə edilirdi. Bu məqsədlə Qurani-Kərimdən ayələr və dini kəlamlar bütün növ epiqrafik abidələrdə – inşaat və məzar kitabələrinin mətnində yerləşdirilirdi (18, s. 133; 17, s. 110). Beləliklə, orta əsrlər zamanı inşa olunan möhtəşəm memarlıq abidələri və mərhumların qəbirlərinin üstünə qoyulan xatirə abidələrinin üzərində ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə kitabələr yazılırdı. Bu zaman kitabələrin tərtibatında Qurani-Kərimdən götürülmüş surə və ayələrdən, dini xarakterli kəlamlardan, fikirlərdən istifadə olu-

nurdu. Kitabələrdə bəhs olunan hər hansı bir məsələ xarakterindən asılı olaraq Qurani-Kərimin müvafiq ayələri və dini xarakterli sözlər ilə əsaslandırılırdı. Həm də bu kitabələr xəttatlıq baxımından çox yüksək səviyyədə yazılır, abidələrin bədii tərtibatını zənginləşdirmək üçün canlı təsvirlərindən istifadə olunması tədqir olunmayan orta əsrlər dövründə abidənin gözəlliyini artırır. Çünki orta əsr sənətkarları ərəb əlifbasının müxtəlif xətlərindən, onun yuvarlaq və elastikliyindən məharətlə istifadə edərək kitabələri bəzək ünsürünə çevirir və gözəl sənət əsərləri yaradırdılar. Bunun ən parlaq nümunəsini Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus memarlıq abidələrinin təmsalında görürük.

Naxçıvan ərazisində indiyədək gəlib çatan kitabələrin mətnində müqəddəs Qurani-Kərimdən bütöv surələrə, böyük və kiçik ayələrə, dini xarakterli mətnlərə rast gəlinir. Məsələn, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən 1162-ci ildə Naxçıvan şəhərində ucaldılan Yusif Küseyr oğlu türbəsinin qurşağında (frizində) Qurani-Kərimin 3-cü surəsindən 15-17-ci ayələr və 112-ci surə yazılmışdır (9, s. 372). Yaxud da, Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən olan, Əcəmi Naxçıvani tərəfindən 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərində inşa edilən Möminə xatun türbəsinin on tağının kənarları boyunca Qurani-Kərimin 83 ayədən ibarət olan “Yasin” surəsi 2 dəfə – birinci dəfə I-V, ikinci dəfə VI-X tağların kənarları boyunca lentvari haşiyə şəklində yazılmışdır (9, s. 377). Həmçinin türbənin tağlarının hamısının baş tərəfində Qurani-Kərimdən 40-cı surənin 16-cı ayəsinin son hissəsi yazılmışdır: “Hakimiyyət tək və qüdrətli Allaha məxsusdur!” (7, s. 63; 9, s. 377).

Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələrindən olan Qarabağlar Türbə Kompleksində də biz Qurani-Kərimdən bir neçə ayənin yazılmasının şahidi oluruq. Kompleksə daxil olan qoşa minarələrin baş tərəfində Qurani-Kərimin 22-ci (əl-Həcc) surəsindən 28-29-cu ayələr yazılmışdır (8, s. 22). Kompleksin özəyini təşkil edən türbənin portallarının dördünün də baş tərəfində Möminə xatun türbəsinə olduğu kimi Qurani-Kərimdən 40-cı surənin 16-cı ayəsinin son hissəsi – “Hakimiyyət tək və qüdrətli Allaha məxsusdur!” ayəsi yazılmışdır. Türbənin baş tərəfində – frizdə isə Qurani-Kərimin 67-ci (əl-Mülk) surəsindən I-VI ayələr qeyd olunmuşdur (8, s. 25).

Culfa rayonundakı Əlincaçay xanəqahı kompleksinə daxil olan birinci türbənin daxilədən cənub divarında olan iki ədəd mehrabın üzərində də Qurani-Kərimdən surə və ayələr yazılmışdır. Mehrablardan birinin çərçivəsində müqəddəs kitabın 3-cü surəsindən 16-17-ci ayələr, 112-ci surə və 40-cı surənin 16-cı ayəsindən bir hissə qeyd olunmuşdur. İkinci mehrabın çərçivəsində isə Qurani-Kərimin 1-ci surəsindən I-V ayələr və “Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir!” doktrinası özünə yer almışdır (9, s. 382).

Müsəlman epigrafikası abidələri içərisində daha geniş yayılan məzar kitabələrinin (epitafiyaların) da mətni tərtib olunarkən Quran ayələrindən və dini xarakterli sözlərdən geniş istifadə edilirdi. Bu ayələr və dini kəlamlar insanlara bu dünyanın fani, axirət dünyasının əbədi olmasını, ölümün labüdlüyünü çatdırmaqla bərabər, bir növ mərhumun ailə üzvlərinə, qohumlarına və yaxınlarına təsəlli vermək məqsədi daşmışdır. Naxçıvan ərazisində tədqiq etdiyimiz məzar kitabələrinin çoxunda Qurani-Kərimin 55-ci surəsinin 26-cı ayəsi həkk edilmişdir: “(Yer) üzündə olan hər kəs (hər canlı) fanidir (ölümə məhkumdur)!” Bu ayə bir qayda olaraq bütün növ qəbirüstü xatirə abidələrinin (başdaşların, sənduqələrin, daş qoç və qoyun fiqurlarının) yuxarı, baş tərəfində, epitafiyanın birinci sətrində yazılırdı. Ancaq bəzən birinci sətrə Allahın əbədiliyi, böyüklüyü, mərhəmətli, bağışlayan olması və s. ilə əlaqədar sözlər yazıldığı üçün həmin ayə sonrakı sətrə keçirilirdi. Məzar kitabələrinin çoxunda həmin ayə ilə birlikdə ondan sonrakı 27-ci ayə də həkk edilmişdir: “(Yer) üzündə olan hər kəs (hər

canlı) fanidir (ölümə məhkumdur). Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zati baqidir!” (1, s. 531).

İnsanlara yalnız Allahın əbədi olması, ölümün labüdlüyü haqqında fikir aşılardan bu ayələr Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyədək qalan məzar kitabələri üçün xarakterikdir. Bu ayələrə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki abidələrdə, Azərbaycanın digər yerlərinə nisbətən daha çox təsadüf edilir.

Epitafiyalarda (məzar kitabələrində) rast gəldiyimiz Quran-Kərimin ayələrindən biri də 29-cu surənin 57-ci ayəsidir: “Hər bir kəs (hər bir canlı) ölümü dadacaqdır!”. Qurani-Kərimin bu ayəsi yazılmış abidələr ən çox Ordubad şəhərində qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan epigrafik abidələrində çox da geniş təsadüf edilməyən bu ayə Kuxistan məzar kitabələrinin əksəriyyətində qeyd olunmuşdur (12; 13). Hətta A.M.Muxtarov bu ayəni Kuxistan məzar kitabələrinin “mütləq ünsürü” kimi səciyyələndirmişdir (13, s. 9).

Qəbirüstü xatirə abidələri üzərində özünə yer alan Qurani-Kərim ayələrindən biri də Müqəddəs kitabın 2-ci surəsinin 255-ci ayəsidir: “Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. (Diri, Zati ilə qaim olan, kainatı yaradıb idarə edən) əbədi, əzəli varlıq Odur. O nə mürgü, nə də yuxu bilər. Göylərdə və yerdə nə varsa (hamısı) Onundur. Allahın izni olmadan (qiyamətdə) Onun yanında kim şəfaət (bu və ya digər şəxsin günahlarının bağışlanmasını xahiş) edə bilər? O, bütün yaranmışların keçmişini və gələcəyini (bütün olmuş və olacaq şeyləri) bilir. Onlar Allahın elmindən Onun Özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər. Onun kürsüsü (elmi, qüdrət və səltənəti) göyləri və yeri əhatə etmişdir. Bunları mühafizə etmək Onun üçün heç də çətin deyildir. O, ucadır, böyükdür!” (1, s. 41). Tədqiqatda cəlb etdiyimiz sənduqə və başdaşlar üzərində bu ayə adətən sənduqənin səthinin kənarlarında və yanında lentvari haşiyə şəklində yazılırdı. Az da olsa bu ayənin başdaşlar üzərində yazılmasına da təsadüf edilir. Naxçıvan şəhərində qeydə alınmış bir başdaş (7, s. 85), Ordubad rayonunun Düylün kənd qəbiristanlığında (17, s. 45) tədqiq olunan bir neçə başdaş üzərində də bu ayə həkk edilmişdir. Əsasən sənduqələr üçün xarakterik olan bu ayə yazılmış başdaşaya Azərbaycan xatirə abidələri içərisində çox geniş şəkildə təsadüf edilmir.

Ayəni qəbirüstü abidələr üzərində yazmaqda məqsəd nə olmuşdur? İslam dini ehkamlarına görə vəfat edən şəxs dəfn ediləndən sonra, camaat qəbirdən uzaqlaşan kimi dəfn olunanın qəbir əzabı başlayır. Ona görə də onun vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün dua etmək, iki rükət namaz qılmaq tədqir olunur. Namazın hər rükətində fatihədən sonra Qurani-Kərimin 2-ci surəsinin 255-ci ayəsi 3 dəfə oxunmalıdır (19, s. 186). Dini ehkamlara görə bu ayə oxunduqdan sonra dəfn olunanın məzarı işıqlanır və o sorğu-sual zamanı qorxudan, həyəcədən xilas olur. Keçmişdə olduğu kimi müasir dövrdə də Naxçıvanda da mərhumun ailə üzvləri və ya yaxınları dəfnin birinci günü ölənin üçün “Vəhşət” namazı qıldırırlar ki, həmin namazın da tərkibində 2-ci surənin 255-ci ayəsi, yəni “Ayətəl-Kürsü” oxunur. Bu namaz da yuxarıdakı məqsədə xidmət edir. Məhəmməd peyğəmbərin “Qurani-Kərimin ən əzəmətli ayəsi” (4, s. 224) adlandırdığı “Ayətəl-Kürsü”nün qəbirüstü abidələr üzərində həkk edilməsi ehtimal ki, həmin vəzifəni yerinə yetirmək, dəfn olunanın sorğu-sual zamanı vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi arzusunun irəli gəlməsidir.

Ümumiyyətlə Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsindən götürülmüş bu ayəyə müsəlmanlar arasında böyük inam vardır. V.A.Qordlevskinin müşahidəsinə görə qadınlarda doğum ağrıları başlayarkən yaxın adamları mollanın yanına gədir və onun üçün “Ayətəl-Kürsü” yazdırırlar. Sonra həmin kağızı şüşə qaba salaraq üstünə su töküüb qarışdırırlar. Həmin suyu xəstə qadına içirirlər ki, doğuş yüngül keçsin (10, s. 128). Şiələrin VI imamı Cəfər Sadiqin dilindən belə

bir hədis səslənmişdir: “Hər kim bir dəfə “Ayətəl-Kürsü”nü oxusa, Allah ona dünyanın min bəlasından (onların ən asanı kasıbçılıqdır) və min axirət bəlasından (onların ən asanı qəbir əzabıdır) nicat verər!” (2, s. 205). Məhz buna görə də xalq arasında “Ayətəl-Kürsü” qoruyucu, hifz edici bir ayə kimi qəbul edilir.

Tədqiq etdiyimiz məzar kitabələrində Qurani-Kərimin 28-ci surəsindən 88-ci ayənin mətninə də rast gəlinir: “Allahdan başqa hər şey məhvə məhkumdur!” (1, s. 395). Göründüyü kimi, bu ayə də insanlara ölümün labüdlüyünü, yalnız Allahın əbədi olmasını təlqin edir.

Məzar kitabələrində nadir hallarda Qurani-Kərimin 2-ci surəsinin 156-cı ayəsi də yazılırdı: “Biz Allaha məxsus və (vaxtı gələndə) Onun yanına (Onun hüzuruna) qayıdacağıq!” (1, s. 23). Bu ayə insanların Allah tərəfindən yaradılması və ölüb yenidən ona doğru qayıtmanın fikrini aşılayır. Ona görə də bu ayəyə xalq arasında “Qayıtma duası” da deyirlər. Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq kənd qəbiristanlığında tədqiq olunan bir ədəd başdaşı üzərində yazılmış kitabə (17, s. 61) istisna olmaqla, bu ayə yazılmış başqa bir qəbirüstü abidəyə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində hələlik təsadüf edilməmişdir.

Bir neçə məzar kitabəsində “Tövbə” surəsi istisna olmaqla Qurani-Kərimin bütün surələrinin başlandığı “Bismilləhir-rahmənil-rahim!” (“Bağışlayan və məhrıban Allahın adı ilə!”) sözləri həkk edilmişdir. Müsəlman dünyasında bütün sənədlər, hətta dövlət fərmanları, dərman nüsxələri, məktublar və s. bu sözlərlə başlandığı, ümumiyyətlə hər bir işə başlanan zaman bu sözlər xatırlandığı üçün bəzən kitabələrin yazılmasında da bu üsuldən istifadə edilmişdir.

Xatirə abidələrindən əlavə inşaat kitabələrində də Qurani-Kərimdən götürülmüş ayələrə və dini mətnlərə rast gəlinir. Bu tip kitabələrdə yazılan dini mətnlər və Qurani-Kərim ayələri tikintinin hansı məqsədə tikilməsi və xarakterinə uyğun olaraq yazılırdı. Naxçıvan ərazisində öyrəndiyimiz inşaat kitabələrinin bir hissəsini məscid kitabələri təşkil edir. Tədqiqatçıların fikrincə, müsəlman Şərqiində insanların həyatında böyük rol oynayan məscidlər üzərində qoyulan kitabələrdə əsasən Qurani-Kərimin aşağıdakı ayələri həkk edilirdi: “II-139,144; IX-28; X-26,27; XI-13; XII-9” (15, s. 49). Naxçıvan bölgəsində tədqiq olunan məscid kitabələrində isə əsasən Qurani-Kərimin IX surəsinin 18-ci və 72-ci surəsinin 18-ci ayələri həkk edilmişdir.

Ordubad rayonunun Dəstə kənd məscidində giriş qapısının baş tərəfində qoyulan kitabədə Qurani-Kərimin 72-ci surəsindən 18-ci ayə həkk edilmişdir: “Şübhəsiz ki, (bütün) məscidlər Allaha məxsusdur. Allahla yanaşı heç kəsə ibadət etməyin, (Allahdan) savayı heç kəsi çağırmayın, heç kəsə dua etməyin!” (1, s. 572). Bu ayə məscidlərin Allaha məxsus olduğunu elan etməklə onların toxunulmazlığını təmin edir. Dəstə məscidinin digər kitabəsində isə IX surənin 18-ci ayəsi həkk edilmişdir. Tədqiq etdiyimiz digər məscid kitabələrində, o cümlədən Ordubad şəhərindəki Mingis, Naxçıvan şəhərindəki Cəmə (Cəfəriyyə) məscidlərində də Qurani-Kərimin həmin ayəsi həkk edilmişdir: “Allahın məscidlərini yalnız Allaha və qiyamət gününə iman gətirən, namaz qılıb zəkat verən və Allahdan başqa heç kəsdən qorxmayanlar təmir edə (abadlaşdır, tikə) bilərlər!” (1, s. 188). Bu ayə ilə məscidlərin təmiri və bərpası təqdir olunur. Buna görə də Azərbaycan ərazisində tədqiq olunan bir sıra məscid kitabələrindən məlum olur ki, məscidlər adətən ayrı-ayrı şəxslər və ya bütün camaat tərəfindən təmir etdirilir, yaxud tikdirilirdi (3, s. 307, 313).

Tədqiq etdiyimiz kitabələrdə Qurani-Kərimin ayələrindən başqa çoxlu sayda dini xarakterli yazılar da həkk edilmişdir. Bu yazılar da əsasən Allahın əbədi, mərhəmətli, rəhmlı, bağışlayan olmasını, ölümün labüdlüyünü və s. vurğulayan fikirlərdən ibarətdir. Kitabələrin, xüsusi ilə xatirə abidələri üzərindəki epitafiyaların bir çoxunun baş tərəfində: “O əbədidir!”, “Allah əbədidir!”, “O bağışlayandır!”, “Ey rəhmlı!”, “Ey mərhəmətli!”, “Ey bağışlayan!”,

“Ey Allah!”, “Ey rəhmlı!”, “Ey mərhəmətli!”, “Ey günahkarları bağışlayan!” və s. bu kimi Allahın əbədiyyini, rəhmliliyini təbliğ edən dini xarakterli sözlər həkk edilmişdir. Xatirə abidələri üzərində belə sözlərin yazılması insanların Allahın mərhəmətli, rəhmlı, bağışlayan olmasına inamından irəli gəlmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının müsəlman epigrafiyası abidələri üzərində islam dininin doktrinasına da rast gəlinir. Qarabağlar Türbə Kompleksinin gövdəsində firuzəyi kaşılı və qırmızımtıl rəngli kərpiclərin şaquli və üfüqi şəkildə ustalıqla hörülməsi ilə əmələ gətirilən rombların içərisində eyni üsulla dəfələrlə təkrarlanan “Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd – Allahın ona salavatı olsun – Allahın elçisidir!” (8, s. 25) doktrinası yazılmışdır. Bu məzmunlu kitabələrə qəbirüstü xatirə abidələri üzərində də rast gəlinir. Bəzən həmin sözlərin ardınca İslam dininin məzhəblərindən biri olan şiəliyin doktrinası – “Əli Allahın dostudur!” fikri də özünə yer almışdır.

Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında tədqiq olunan Məhəmməd bəyin sənduqəsinin (5, s. 70) yanlarında, Mövlana Məhəmmədrzannın başdaşısının səthində (5, s. 72) şiə dünyasında 14 məsum (Məhəmməd peyğəmbər, qızı Həzrəti Fatimə və 12 imam) kimi tanınan müqəddəslərin adları qeyd edilmişdir. Bu mətnə Naxçıvan şəhərində tədqiq etdiyimiz Şərəf xanıma məxsus başdaşının kənar haşiyələrində də rast gəlirik: “Allahın salamu olsun peyğəmbərə və vəsisinə (Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu, kürəkəni, şiələrin I imamı, 656-661-ci illərdə xilafətə rəhbərlik etmiş IV xəlifə Həzrəti Əli nəzərdə tutulur – H.S.), Bətula (Məhəmməd peyğəmbərin qızı Həzrəti Fatimə nəzərdə tutulur – H.S.), nəvələrinə (Həsən və Hüseyinə – H.S.) və əs-Səccada və əl-Baqirə və əs-Sadiqə və əl-Kazimə və ər-Rzaya və ət-Təqiyə və ən-Nəqiyyə və əl-Əsgəriyyə və əl-Mehdi əs-Sahib əz-Zamana – salavat” (7, s. 105-106). Bu da yerli əhəlinin şiə olmasından irəli gəlmişdir. Bu mətn ayrı-ayrı abidələrdə cüzi fərqlərlə verilmişdir.

I Şah İsmayıl Səfəvi kimi, onun yaratdığı Səfəvilər dövlətinə rəhbərlik edən hökmdarlar da öz sələfləri kimi hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək və genişləndirmək üçün İslam dininin bir qolu olan şiəlikdən məharətlə istifadə edirdilər. Şiəliyi ardıcıl təbliğ edən Səfəvi şahları, “Səfəviyyə” sufi cəmiyyətinin şeyxləri və onların tərəfdarları şiəliyin yayılması üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Bu məqsədlə onlar müxtəlif təyinatlı abidələr üzərində yazılan kitabə motivlərindən də geniş şəkildə yararlanırdılar. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, XVI əsrdən etibarən kitabələrin mətninə tez-tez Qurani-Kərim ayələri, hədislər və dini xarakterli yazılarla yanaşı, şiə aləmində çox böyük hörmətə və nüfuza malik olan 14 məsumun adları da daxil edilirdi (15, s. 53).

Şiəliklə əlaqədar dini xarakterli yazılar içərisində mənzum parçalara – şeirlərə də təsadüf edilir. Ordubad rayonunun Nüsüs kənd məscidində, Ordubad şəhərindəki Təkeşiyi məscidində və şəhərin “Malik İbrahim” qəbiristanlığındakı binada Möhtəşəm Kaşaninin şiələrin III imamı Hüseyinə həsr etdiyi

“Bu Hüseyin kimdir ki, dünya onun divanəsidir?

Bu necə şamdır ki, ürəklər onun pərvanəsidir?”

beyti ilə başlanan şeirdən bir neçə sətir yazılmışdır (5, s. 64).

Tədqiq etdiyimiz bir neçə məzar kitabəsində ölümün labüdlüyünü, bütün yaranmışların mütləq öləcəyini təlqin edən “Ölüm kasasını (şərbətini) hər kəs içəcəkdir!” sözləri həkk edilmişdir. Ölümün labüdlüyünü bildiren bu sözlərə ümumiyyətlə müsəlman epigrafiyasında tez-tez təsadüf edilir. Azərbaycanın digər yerlərində (15, s. 29) Şimali Qafqazın epigrafiya abidələrində də bu sözlər həkk edilmişdir (11, s. 32, 34, 37). Bir ədəd epitafiyada isə “Bütün

doğulanlar ölüm kasasından zəhər içəcəkdir!” sözləri həkk edilmişdir. Ordubad şəhərində bu mətnin başqa bir variantına rast gəlinir: “Ölüm qarısına hər bir kəsin daxil olması şübhəsizdir!” (5, s. 70). Bu qəbil sözlər həkk edilmiş kitabələr əsasən Ordubad şəhərində qeydə alınmışdır.

Bölgə ərazisində indiyədək qalan bəzi məzar kitabələrində, o cümlədən Culfa rayonundakı Əlincəçay xanəqahında aşkar olunmuş və Əmir Şahmənsurun xatirəsinə hazırlanmış sənduqə formalı qəbirüstü xatirə abidəsinin yanında (6, s. 72), həmin xanəqahın şimal tərəfində yerləşən qəbiristanlıqda tədqiq olunmuş bir başdaşının üstündə (6, s. 75), Ordubad rayonunun Xanağa kəndindəki Xanəqah-pirdə bir ədəd başdaşı (6, s. 115; 14, s. 80) və s. üzərində “Ey bütün təklərin (bəzən qəriblərin) dostu!” sözləri həkk edilmişdir. Qəbirüstü xatirə abidələri üzərində həkk edilən bu sözlər Allahın həmişə təklərin, kimsəsizlərin, qəriblərin yanında olması, onların imdadına, köməyinə çatmasına, onlara sahib çıxmasına olan inamdan irəli gələrək yazılmışdır.

Tədqiq etdiyimiz məzar kitabələri içərisində bəzən nadir məzmunlu mətnlərə də rast gəlinir. “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində nümayiş etdirilən bir ədəd daşdan hazırlanmış qoç heykəlinin yan tərəfində yazılan epitafiyanın sonunda mərhumlar üçün qılınan meyid namazının duasından bir parça həkk olunmuşdur: “Allahım, əgər bu şəxs günahkarlardandırsa onu bağışla” (7, s. 103-104).

Naxçıvan şəhərində “Cəfəriyyə” məscidinin kitabəsində Məhəmməd peyğəmbər və dördüncü xəlifə, şiələrin birinci imamı Həzrəti Əli haqqında geniş mətn yazılmışdır (7, s. 82). Mətnə “Rəfrəfə minən axırıncı peyğəmbər” sözlərini işlətməklə həkkak Məhəmməd peyğəmbərin mərcını xatırlatmışdır. Hədisin mətni Naxçıvan əhalisinin islamın şiəlik təriqətinə etiqad etdiyini göstərir.

Tədqiqatlarımız təsdiq edir ki, Naxçıvanın müsəlman epigrafiyası abidələrinin tərtibatında müxtəlif məzmunlu Quran ayələrindən və dini xarakterli mətnlərdən istifadə edilmişdir. Burada onların müəyyən hissəsi haqqında məlumat verməklə kifayətlənirik.

Abidələr üzərində Qurani-Kərimdən ayələrin və müxtəlif məzmunlu dini mətnlərin yazılması qeyd olunan səbəblərlə yanaşı, həm də abidələrin qorunması, dağıdılmasının qarşısının alınması zərurətindən də irəli gəlirdi. Ayrı-ayrı insanlar, yaxud da müharibələr zamanı əraziyə hücum edən müsəlman dövlətlərin əsgərləri həmin mətnlərin hesabına hər hansı abidəyə toxunmur, hətta ona hörmətlə yanaşırdı. Bu vəziyyət indiki zamanda da özünü göstərməkdədir. Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında dəfn zamanı köhnə qəbirin yanında yıxılıb qalmış, üzərində Qurani-Kərim ayələri olan başdaşları hörmət əlaməti olaraq götürüb təzə qəbirin üstünə qoyurlar. Bəzən üzərində dini mətn olmayan, lakin epitafiya olan başdaşılardan da bu məqsədlə istifadə edirlər. Bu isə ərəb əlifbasının xalq tərəfindən müqəddəs hesab edilməsindən irəli gəlmişdir.

Ümumiyyətlə, tədqiq etdiyimiz epitafiyalar üzərində qeyd edilən dini xarakterli yazılar və Qurani-Kərim ayələrinin öyrənilməsi göstərir ki, onlar formaca müxtəlif olsalar da məzmunca təxminən eynilik təşkil edirlər. Abidələr üzərində Qurani-Kərimdən ayələrin və dini xarakterli mətnlərin qeyd olunmasında əsas məqsəd insanlara bu dünyanın fani, yalnız Allahın və axirət dünyasının əbədi olması, bütün yaranmışların ölümünün labüd olması və s. bu kimi fikirlərin aşılınması, bununla da yaxınları vəfat etmiş insanlara təsəlli verilməsi, islam ideyalarının təbliğ edilməsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Yenidən işlənmiş XVII nəşr. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı: Nurlar, 2015, 632 s.
2. Dehqan Ə. Qırx məclis, min hədis. Tərcümə edən: Ramil Əzimov, 2008, 352 s.
3. Nemətova M. Quba, Xaçmaz və Qusar rayonlarındakı bəzi epigrafiya abidələri haqqında. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri. XIII c., Bakı, 1958, s. 305-343.
4. Seyyid Məhəmməd Rza Hüseyni. İstək duaları (Məfatihul-hacat). Mütərcim: Mayis Ağaverdiyev. Nəşir: “Əhli-Beyt” məktəbi nəşriyyatı, 325 s.
5. Səfərli H. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafiyası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 192 s.
6. Səfərli H. Naxçıvanda sufiliklə bağlı mərkəzlər. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 328 s.
7. Səfərli H. Naxçıvan şəhərinin epigrafiya abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 152 s.
8. Səfərli F. Qarabağlar Türbə Kompleksi və onun kitabələri. Qarabağlar Türbə Kompleksi. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, s. 19-27.
9. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. В кн.: Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
10. Гордлевский В.А. Рождение ребенка и его воспитание (Материалы по Османской этнографии). Избр. соч., т. IV, Москва, 1968, с. 128-130.
11. Лавров Л.И. Эпиграфические памятники Северного Кавказа на арабском, персидском и турецком языках. Ч. II, Москва: Наука, 1968, 248 с.
12. Мухтаров А.М. Эпиграфические памятники Кухистана. Кн. I. Душанбе: Дониш, 1978, 306 с.
13. Мухтаров А.М. Эпиграфические памятники Кухистана. Кн. II. Душанбе: Дониш, 1979, 152 с.
14. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. III. Баку: XXI – Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 с.
15. Нейматова М.С. Эпиграфические памятники и их значение в изучении социально-экономической истории Азербайджана (XIV-XIX вв.). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Баку, 1968, 96 с.
16. Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку: Элм, 1981, 76 с.
17. Сафарли Ф.Я. Эпиграфические памятники Нахчывана. Нахчыван: Аджеми, 2017, 200 с.
18. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв.) как историко-культурные памятники. Дисс. на соис. ученой степени канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв. № 8383.
19. Цветков П. Исламизм. Т. III. Практические обязанности исламизма. Ашхабад, 1913, 418 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

Fakhraddin Safarli

**SOME AYATS OF THE QURAN AND RELIGIOUS TEXTS USED IN THE
DESIGN OF MUSLIM EPIGRAPHY MONUMENTS OF NAKHCHIVAN**

The paper discusses some ayahs of the Quran and religious sayings used in the design of extant monuments of Muslim epigraphy of Nakhchivan. It is noted that religious texts that have a strong psychological influence on a person, along with the fact that they serve to enrich the decorative decoration of monuments, also play an important role in studying the ideology of their time, the religious policies of Azerbaijani rulers, the role of the Islamic religion in people's lives and other issues. Also, these texts prevented the destruction of the monuments on which they were written.

Keywords: *Nakhchivan, epigraphic monument, inscription, surah, ayah, religious texts.*

Фахреддин Сафарли

**НЕКОТОРЫЕ АЯТЫ КОРАНА И РЕЛИГИОЗНЫЕ ТЕКСТЫ, ИСПОЛЬЗОВА-
ВАННЫЕ ПРИ ОФОРМЛЕНИИ ПАМЯТНИКОВ МУСУЛЬМАНСКОЙ
ЭПИГРАФИКИ НАХЧЫВАНА**

В статье рассмотрены некоторые аяты Корана и изречения религиозного характера, использованные в оформлении дошедших до нашего времени памятников мусульманской эпиграфики Нахчывана. Отмечается, что религиозные тексты, оказывающие сильное психологическое влияние на человека, наряду с тем, что служат для обогащения декоративного украшения памятников, также играют важную роль в изучении идеологии своего времени, религиозной политики азербайджанских правителей, роли исламской религии в жизни людей и других вопросов. Также эти тексты предотвращали разрушение памятников, на которых они были написаны.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпиграфический памятник, надпись, сура, аят, религиозные тексты.*

Daxilolma tarixi: İlk variant 24.06.2019
Son variant 03.09.2019